

NAHİV İLMİNDE KAVRAM-TERİM PROBLEMİ: İSİM, FİİL VE HARF ÖRNEĞİ*

CONCEPT-TERM PROBLEM IN NAHIV (SYNTAX) LEARNING: NAME, VERB AND LETTER EXAMPLE

Dr. Öğr. Üyesi Rifat AKBAŞ

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü VAN /
TÜRKİYE, ORCID: 0000-0002-8533-3335

ÖZET

Nahiv ilmi, başta Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılması amacı üzere bir takım toplumsal nedenlerin de etkisiyle oluşturulmuş ve kısa bir süre içinde oldukça gelişmiştir. Fakat gelişme esnasında bazı problemleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle akli akımların belli bölgelerdeki ağırlıklarının hissedilmesinden sonra diğer tüm ilim dalları gibi nahiv ilminde yer alan kavramların tanımları da tartışma konusu olmaktan kurtulamamıştır.

Nahivcilerin, mantıkçılar tarafından öne sürülen ölçütler üzerinden birbirlerini eleştirmeleri bu problemin temel nedenini teşkil etmektedir. Zira yeni bir nahiv kitabı yazan veya önceden yazılmış bir nahiv kitabını şerh eden tüm dilci ve gramercilerin, eserlerinin girişinde kelimenin isim, fiil, harf şeklindeki taksimine yer verdikten sonra bu taksimlerin tanımları üzerinden bir mantıkçi gib tartıştıkları görülür. Ayrıca yapılmış olan tanımların basitliği, kapsayıcı olmadığı, anlamı net olmayan bazı kelimeleri barındırdığı gibi, tanımlarda olması veya olmaması gereken ölçütleri sıralayarak adeta bir kusursuz tanım arayışı içine girmeleri söz konusu kavramları anlaşılır kılmadığı gibi var olan kavram-terim problemini daha da tırmandırmıştır.

Bu açıdan makalede isim, fiil ve harf kavramları hakkında ilk dönemlerden itibaren yapılmış olan tanımlar ele alınmış ve nahivcilerin bu tanımlar üzerinden birbirlerine yönelttikleri eleştirilere yer verilerek bir sonuca varılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nahiv İlmi, Kavram Problemi, Terim Problemi, İsim Kavramı, Fiil Kavramı, Harf Kavramı.

ABSTRACT

Nahiv learning was initially created with the aim of making the Koran which is the Holy Book of Muslims understandable correctly and the effect of a number social reason as well, and it was developed in a short time. However, it also brought some problems during the development. Especially after the mental movements became affective at certain regions, definition of concept in Nahiv learning like all other branches of learning was point of debate as well.

The main reason for this problem is that Nahivists criticize each other on the basis of the criteria proposed by the logicians. In fact, it is seen that all the linguistic and grammarians who wrote a new nahiv book or annotated a written nahiv book, discuss like a logicians on definition of partitions (Taksim) after giving the place to partition in the form of name, verb and letter found at introduction of work.

Besides, the simplicity of the definitions, not being inclusive, the fact that some of the criteria that are clear or not to be included in the search for an impeccable definition by ordering a number of words make the existing concept-term problem more prominent and they do not provide a better understanding of these concepts.

In this respect, the definitions of the names, verbs and letters from the early periods of the article were discussed and it was tried to come to a conclusion by giving criticisms about the nahivists.

Key Words: Nahiv Learning, Concept Problem, Term Problem, Name Concept, Verb Concept, Letter Concept.

* Bu makale, "Arap Gramerinde Kavram ve Terminoloji Sorunu" adlı Doktora tezinden kısmen yararlanılarak hazırlanmıştır.

1. GİRİŞ

Dile zenginlik katan atasözü tabir ve deyimler geçmişten miras kalan zenginlikler olduğu gibi (Daşkiran, 2015: 1). dil ile ilgili kavram ve terimlerin zamanla üretilip bilime ve topluma kazandırılması da, kuşakların birbirlerine olan en kıymetli armağanı olarak görülmüştür ki, neredeyse tüm dillerde birçok özgün kavram ve terimlere rastlanılması imkân dâhilindedir.

Dilin kavram ve terim alanında kadim bir geçmişe sahip olup bunu kuşaktan kuşağa aktarmayı başaran topluluklardan bir tanesi de Araplardır. Gerek kelime kalıbı gerekse terim türetme metotlarının çokluğu açısından çok zengin bir yapıya sahip olan Arap dili (Daşkiran, 2010: 88-90; 2014: 198). interaktif bir kültür karışımıyla karşı karşıya kalmadan önce oldukça doğal (selika) bir şekilde konuşuluyordu. Bu doğallık zamanla bozulunca dilci ve gramercilerin dil ile ilgili çalışmalara daha özen göstererek özellikle Kur'ân-ı Kerim'in doğru anlaşılması için çaba sarf ettikleri görülmektedir.

Arap toplumunda dilciler ve gramerciler tarafından ilk olarak şifahi bir şekilde oluşturulmaya çalışılan dil kuralları zamanla kayıt altına da alınmıştır. Mantık ilminin tercüme vasıtasıyla İslâm dünyasına girmesinden sonra, (Çıkar, 2009: 74) henüz erken sayılan bir dönemde belli bir kavram için yapılmış olan tanımın kusursuz olması gerektiği üzerinden sert tartışmaların yaşandığı ve nerdeyse bir kavram hakkında onlarca tanım yapıldığı bir süreç başlamıştır. Çeşitli bölgelerde bulunan dilcilerin, farklı dînî ve aklî akımlardan etkilenmiş bir şekilde kayıt altına alınan bir takım eserler üzerinde birden fazla şerh yazıp özellikle bireysel tahlillerde bulunmaya çalışmaları ise bu problemleri süreci daha belirgin bir hale getirmiştir.

Hakkında onlarca farklı ve eleştirel tanım yapıldığı kavramların başında ise isim, fiil ve harf kavramları gelir. Zira gramer ilmine dair eser yazan tüm yetkin kişilerin, eserlerinin hemen başında kelimeyi isim, fiil ve harf şeklinde çeşitlendirip kendince tanımladıkları görülür.

Türkiyede, Arapçada kelimenin isim, fiil ve harf şeklinde çeşitlendirilmesi ve her bir çeşidin ayrı ayrı tanımlanması meselesine bir kavram-terim problemi olarak değinen araştırmacı olmamıştır. Arap ülkelerinde de bu konu birkaç makaleyle ele alınmış ama yeterli düzeyde tartışılıp sonuçlandırılmamıştır.

2. ARAPÇADA KELİMENİN İSİM, FİİL VE HARF ŞEKLİNDE ÇEŞİTLENDİRİLMESİ VE HER BİRİ İÇİN ÖNE SÜRÜLMÜŞ MUHTELİF TANIMLAR

Gramerciler tarafından kelimenin sadece isim, fiil ve harf şeklinde bir taksime tabî tutulması iki tane tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bunlardan ilki, söz konusu taksimin öteden beri Arap gramercilerine ait olup olmadığı ile ilgiliyken diğeri ise taksimatın neden sadece üç çeşit ile sınırlandırıldığı yönündedir.

Kelimenin taksimi hususunda gerek müteakaddimun gerekse müteahhirun âlimlerden olsun Arap dili sahasında ciddi bir konuma sahip olan tüm dilci ve gramercilerin kelimenin bu üçlü taksimine uydukları ve kabul ettikleri görülmektedir. Örneğin Sîbeveyhî (ö. 180/796), Müberred, (ö. 286/900), İbnü's-Serrâc (ö. 316/929), Sîrâfî (ö. 368/979), Rummânî (ö. 384/994), Zübeydî (ö. 379/989), Zeccâcî (ö. 337/949), Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987), İbn Cinnî (ö. 392/1002), Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79), Zemahşerî (ö. 538/1144), İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), İbn Mâlik (ö. 672/1274), Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi gramerci ve dilcilerin bu taksimi kabul ettikleri, gramer ve dil ile ilgili kaleme almış oldukları eserlerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. (Sîbeveyhi, 1402/1982: I, 12; el-Müberred, 1415/1994: I, 141; İbnü's-Serrâc, 1417/1996: I, 36; es-Sîrâfî, 1429/2008: I, 12; er-Rummânî, 1414/1993: I, 104; ez-Zübeydî, 2011: I, 47; ez-Zeccâcî, 1399/1979: 41-44; Ebû Alî el-Fârisî, 1410/1990: I, 14-16; İbn Cinnî, 1998: 15; el-Cürcânî, 2004: 4, 5; ez-Zemahşerî, 1425/2004: 32; İbnü'l-Hâcib, 1429/2008: 7; İbn Mâlik, 1428/2007: 69; el-Endelûsî, 1419/1998 I, 22, 23; es-Suyûtî, 1418/1998: I, 22, 23).

Ebû Hayyân el-Endelûsî bu konuda nahivciler arasında bir icmânın olduğunu belirttiikten sonra nadiren de olsa nahivciler nezdinde *ism-i fiil* (اسم الفعل) olarak adlandırılan bir takım kelimelerin *hâlife* (خالفة) şeklinde adlandırılıp söz konusu taksimatın dördüncüsünü oluşturduğu yönünde bazı görüşlerin olduğunu da aktarır. (el-Endelûsî, 1419/1998 I, 22, 23). Bununla birlikte Basralılara göre isim,

Kûfelilere göre ise fiil kategorisinde değerlendirilen ism-i fiiller, bazen isim ve fiil arasında adsız bir şekilde kalan kavramlar olarak da değerlendirilmiştir. (Sîbeveyhi, 1402/1982: I, 241-243; es-Sîrâfî, 1429/2008: II, 141-143).

Öte yandan kelimenin isim fiil ve harf şeklinde sadece üç kategoride ele alınmasının delili olarak icmâ, istikrâ ve aklî taksim öne sürülmüş, Arap dili haricindeki dillerde de bu üçlü taksimin dışında herhangi bir ihtimalin olamayacağı yönünde bir takım görüşler de ortaya atılmıştır. (İbnü'l-Enbârî, 1377/1957: 5, 6; el-Cürcânî, 1982: I, 152, 153; el-Endelûsî, 1419/1998 I, 22, 23; es-Suyûtî, 1418/1998: I, 22, 23; Troupeau, 2017: 118,119). Bunun en eski ve en bâriz örneği Ebu'l-Abbâs el-Müberred'de görülür. Zira kendisi *el-Muktedab* adlı eserinde, “İster Arap ister Arap olmayan milletler nezdindekelâmın sadece isim, fiil ve harf türlerinin dışında herhangi bir taksimatı söz konusu değildir.” der. (el-Müberred, 1415/1994: I, 141).

Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî nahiv illetlerini detaylı bir şekilde incelediği *el-Îdâh fî İleli'n-Nahv* adlı eserinde, Sîbeveyhi'nin çeşitlendirmiş olduğu söz konusu üçlü taksimi Arap dili için yapmış olduğunu söyleyenlerle beraber bu taksimin diğer dilleri de kapsayacak şekilde ele alanların varlığına da işaret eder. Daha sonra varsayım olarak Sîbeveyhi'nin bu taksiminin sorgusuz sualsiz kabul edildiği yönündeki eleştirilere verilebilecek cevabın da açık ve net olduğunu belirten Zeccâcî Arap dili dışındaki dillerde de sadece bu taksimatların bulunduğu hususunda net bir duruş sergiler. Ortada dördüncü bir kısmın olduğunu iddia edenlerin elinde herhangi bir ikna edici delilin bulunmadığını da dile getiren Zeccâcî, şüpheli söylem ve yaklaşımların kelimenin taksimi gibi mantıklı bir gerekçesi olan görüşleri asla zaafa uğratamayacağını da altını çizer. (ez-Zeccâcî, 1399/1979: 41-45).

İbn Fâris (ö. 395/1004) kelimenin taksimi konusunda gramerciler arasında ortak bir görüşün (icma) hâkim olduğunu belirtir. (İbn Fâris, 1414/1993: 82). Hicri dördüncü yüzyılda yaşamış olan İbnü'l-Müeddib de *Dekâiku't-Tasrîf* adlı eserinde, ister Arapça ister başka dillerde olsun kelimenin söz konusu bu üçlü taksimatın dışına çıkma ihtimalinin olmadığı yönünde net ifadeler kullanır. (İbnü'l-Müeddib, 1425/2004: 381).

Bu doğrultuda bir kabul ve yaklaşım Abdülkâhir el-Cürcânî tarafından da benimsenmiştir. Nitekim onun, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îdâh*, adlı eseri üzerine kaleme aldığı *Kitâbü'l-Muktesid fî Şerhi'l-Îdâh* adlı eserinde kelimenin taksimini inceledikten sonra tamamıyla diğer görüş ve yaklaşımlara mesafeli durduğu görülmektedir. (el-Cürcânî, 1982: I, 152, 152). Diğer bir eseri olan *Şerhu'l-Cümel*'de ise bu taksimatın inkâr edilemeyen gerçeklerden olduğu ve asla değişmeyeceği yönünde bir ifade kullanır. (el-Cürcânî, 1408/1987: 2). Hangi dilde olursa olsun kelimenin sadece üç çeşidinin olduğu yönünde görüş aktaran diğer bir âlim de Bedreddîn ez-Zerkeşi (ö: 794/1392) dir. O, İbnü'l-Habbâz'ın (ö: 639/1241) kelimenin sadece üç çeşit şeklinde sınırlandırılmasının delilinin aklî olduğunu ve aklî taksimatların da dillere göre değişmeyeceği gerekçesinden hareketle bu taksimatın sadece Arap dili için geçerli olduğunu söyleyenlere karşı çıktığını belirtmektedir ki, kendisinin herhangi bir eleştiri getirmeden bunu olduğu gibi aktarması bu görüşe katıldığını göstermektedir.² (ez-Zerkeşi, 1413/1992: II, 50).

2.1. İsim Kavramı ve Muhtelif Tanımları

İsim kavramının adlandırılmasında çok fazla söylem ve yaklaşım bulunmamakla beraber bir takım tamlamalarda kullanılan ismü'l-cins (اسم الجنس), ismü'l-cem' (اسم الجمع), ismü'l-cins el-cem' (اسم الجنس) (الجمعي), ismü'l-cins el-İfrâdî (اسم الجنس الإفرادي), ismü'l-ayn (اسم العين), ismü'l-ma'nâ (اسم المعنى) ve ismü'l-masdar (اسم المصدر) gibi adlandırmalar çok fazla olmasada mübtedileri tereddüte zorlar gibi gözükmektedir.

İsmin yapısı itibari ile müfred (مفرد), mürekkeb (مركب); amel etme ve kendisinde amel edilememe itibari ile ism-i fâil (اسم الفاعل), ism-i mef'ûl (اسم المفعول), masdar (مصدر), mu'râb (معرب), mebnî (مبني), muzher

²Öte yandan kelime taksiminin, sözcüklerin, “kendisinden konuşulan şey” anlamındaki *muhbar anih* (مُخْبِرٌ عَنْهُ) ve “kendisi ile konuşulan şey” anlamındaki *muhbar bih* (مُخْبِرٌ بِهِ) özellikleri üzerinden değerlendirilip çeşitlendirilmesini doğru bulmadığını dile getiren İbnü'l-Hâcib, sözcüklerin delâleti üzerinden yapılacak bir taksime daha sıcak baktığını ifade eder. Zaten delâlet konusundaki bu yaklaşımı *el-Kâfiye* adlı eserinde açıkça gözükmektedir. (İbnü'l-Hâcib, 1429/2008: 7, 8). İbn Bâbeşâz'ın, sözcükleri, anlamları itibari ile zât (ذات), hades (حادث) ve her ikisi arasındaki vasıta (واسطة) şeklinde kategorileştirdikten sonra söz konusu üçlü taksimi buna göre uyarlamasını da reddeden İbnü'l-Hâcib, masdar gibi bazı isimlerin hades anlamını da içerdiğini belirterek bunu, kendi haklılığına kanıt olarak sunmaya çalışır. (İbnü'l-Hâcib, 1409/1989: I-II, 691, 692).

(مظهر), muzmar (مضمر), mübhem (مبهم) ve mevsûl (موصول) gibi kategorileri de bulunmaktadır. Ayrıca ma'rife (معرفة), nekira (نكرة), mankûl (منقول), mürtecel (مرتجل), câmid (جامد), müştak (مشتق), maksûr (مقصور), memdûd (ممدود), sahih (صحيح), mu'tel (معتل), âmm (عام), hâss (خاص), tâm (تام), sarîh (صريح), muteşebbes (متشَبَّه), müstakîm (مستقيم) ve mütemekkin (متمكّن) gibi çeşitlerinden de söz edilmektedir. (Yahyâ el-Alevî, 1430/2009: I, 150, 151; Ubâde, 1432/2011: 155-165).

Arap gramerinin bize kadar ulaşmış en eski gramer kitabının sahibi olan Sîbeveyhi'ye baktığımızda onun kelime taksimatı esasında fiil ve harf kavramlarını tanımladığı fakat isim kavramı için herhangi bir tanım yapmadığı göze çarpmaktadır. (Sîbeveyhi, 402/1982: I, 12). Bununla birlikte onun bu konudaki sessiz kalışını yorumlayanlar hatta bu sessizliğini bir nevi tanımlama olarak görenler de yok değil. Örneğin *el-Kitâb*'ın şârihlerinden olan es-Sîrâfî, Sîbeveyhi'nin bu tutumunu anlaşılır olabileceği açısından isimdeki kolaylığa bağlarken diğer bir şârih olan er-Rummânî ise Sîbeveyhi'nin bu yaklaşımını toplum dili ile gramer sanatının hâkim olduğu dildeki kavramlar ve bu kavramların anlamsal değişimlerine bağlar. (es-Sîrâfî, 1429/2008: I, 14; er-Rummânî, 1414/1993: I, 105).

İbnü's-Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127) tarafından da bu konuda şöyle bir açıklama yapılmıştır: “*Bana göre Sîbeveyhi'nin isim kavramını, fiil ve harf kavramlarını tanımladığı gibi tanımlamaması yani ismi bir takım tanımlamalardan yoksun bırakması bir nevi tanımlama olarak görülmelidir.*” (el-Batalyevsî, 1400/1980: 65, 66). eş-Şerîf Ömer el-Kûfî (ö. 539/1144)ve Ebü'l-Kâsım es-Süheylî (ö.581/1185) ise isim kavramının nahivciler nezdinde anlam ve terim itibariyle Arap kelimelerindeki konumu dışındaki bir mecrada görülmediğini bundan dolayı da Sîbeveyhi tarafından bir tanımlamaya tabi tutulmadığını ileri sürerler. (eş-Şerîf Ömer el-Kûfî, 1423/2002: I, 9; es-Süheylî, 1412/1992: 51).

İsim kavramını kendince tanımlayanların başında gelen el-Müberred, *أما الأسماءُ فما كان واقعا على معنى*, “*İsmlere gelince, bir manaya vuku eden(kelimeler)dir.*” şeklinde bir tanım yapar ve daha sonra, “*Üzerine cerr harflerinden herhangi bir harfin geldiği kelimeler isimdir.*” diyerek isim olarak değerlendirilecek kelimelerin niteliklerine atıfta bulunur. (el-Müberred, 1415/1994: I, 141). Aslında Müberred'in ele aldığı tanımını mübtedilere göre yaptığı hususunda şüphe duyulmamalıdır. (ez-Zeccâcî, 1399/1979:51, 52). Zira azıcık bir gramer bilgisine sahip olanların bile malumudur ki isim olarak değerlendirildikleri halde bazı kelimeler asla harfî cerr almazlar. Bu, İbnü's-Serrâc'ın *شخص الاسم ما دلّ على معنى مفردٍ وذلك المعنى يكون شخصا وغير شخصٍ الاسم ما دلّ على معنى مفردٍ وذلك المعنى يكون شخصا وغير شخصٍ* “*İsim müfred bir manaya delâlet edendir. Bu mana, şahıs ve şahıs dışı da olabilmektedir.*” şeklindeki tanımından sonra bir detay olarak vermeye çalıştığı, “*Kendisinden konuşulabilir olan şey isimdir.*” (ما جاز أن يُخبر عنه) tarzındaki açıklaması için de geçerlidir. (İbnü's-Serrâc, 1417/1996: I, 36, 37).

Zeccâcî'nin aktardığına göre el-Ahfeş el-Evsat olarak bilinen Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade (ö. 215/830 [?]), *ما جاز فيه نفعني وضرتني*, “*Hakkında, “bana faydası ve zararı dokundu denilebilir.*” biçiminde bir tanım yaptığını aktarır. (ez-Zeccâcî, 1399/1979: 49; el-Batalyevsî, 1400/1980: 61). Bu tanım, İbnü's-Serrâc'ın, “*Kendisinden konuşulabilir olan şey isimdir.*” şeklindeki açıklamasının ayrı bir sürümüdür. Çünkü bir şey hakkında, “bana faydası ve zararı dokundu” denildiğinde ondan konuşulmuş olur. Ebü Ali el-Fârisî ve onun öğrencisi İbn Cinnî'nin de bu doğrultuda bir tanımlamaya gittikleri görülmektedir. (Ebü Ali el-Fârisî, 1410/1990: I, 14; İbn Cinnî, 1988: 15).

Zeccâcî, bazı nahivcilerin ismi, *الاسم صوت موضوع دال باتفاق على معنى غير مقرون بزمان*, “*İsim, ittifakla zaman ile ilintisi bulunmayan bir manaya delâlet edip (ve bu doğrultuda) vaz' edilen bir sestir.*” şeklinde özellikle mantıkçıların kullandıkları kavramlar doğrultusunda tanımlamalarını, böyle bir tanımın kapsamına birçok harfin de girebildiği yönünde bir hatırlatma yaptıktan sonra eleştirmektedir. (ez-Zeccâcî, 1399/1979: 48). İsmi, *الاسم ما دلّ على معنى*, “*İsim, bir müsemmaya delâlet edendir.*” şeklindeki tanımını da doğru bulmadığı belirten Zeccâcî, “bu, bir tanım değil nitelemedir” diyerek üzerinde olduğu görüşü gerekçelendirmeye çalışır. (ez-Zeccâcî, 1399/1979:50). İbnü's-Serrâc'ın tanımına da eleştirel bir gözle yaklaşan Zeccâcî, “*İsim müfred bir manaya delâlet edendir.*” gibi bir tanımın bazı harfleri de kapsadığını ve söz konusu tanıma “*bu mana, şahıs ve şahıs dışı da olabilmektedir.*” şeklindeki bir detayın eklenmesi halinde bile ilgili tanımın hâlâ kusurlu olabileceğini ısrarla belirtir. (ez-Zeccâcî, 1399/1979:50).

Zeccâcî'ye göre isim olarak değerlendirilen kelimelerin kapsam alanından çıkmadığı gibi isim olarak değerlendirilmeyen kelimelerin de kapsam alanına girmediği yani el-câmi' ve el-mâni' olan tanım ise şu şekilde olmalıdır: *الاسم في كلام العرب ما كان فاعلا أو مفعولا أو واقعا في حيز الفاعل والمفعول به*

isim, fâil ya da mef'ûl olan veya fâil ve mef'ûl bih gibi konumunda (değerlendirilen) şeydir." (ez-Zeccâcî, 1399/1979:50). el-Cümel adlı eserinde de yukarıdaki tanıma, أو دخل عليه حرفٌ من حروف الخفض، "Ya da üzerine cerr harflerinden herhangi birisinin gelebildiğidir." ifadesini ekleyerek vermiştir. (ez-Zeccâcî, 1404/1984: 1). Fakat Zeccâcî'nin kendinden emin bir şekilde ele aldığı bu tanıma da zamanla bir takım eleştirilerden kurtulamamıştır. Nitekim *el-Cümel*'i şerheden İbnü's-Sîd el-Batalyevsî fâil ve mef'ûl olarak gelmediği gibi harfî cerleri de kabul etmeyen birçok ismin varlığına işaret eder.(el-Batalyevsî, 1400/1980: 59).Zeccâcî'nin tanımıyla beraber Müberred, Ahfeş el-Avsat, İbnü's-Serrâc, Zeccâc, Sîrâfî, Kisâî, Ferrâ, İbn Hişâm ed-Darîr, Reyyâşî, Ebu Abdillâh et-Tivâl ve Ma'az el-Herrâ tarafından ele alınan tanımları da doğru bulmadığını belirten el-Batalyevsî, genel anlamda kabul görülmesini ümit ettiği tanıma şu şekilde verir: الاسمُ كلمةٌ تدلُّ على معنى في نفسها مفرد، غير مقترن بزمان محصل، "İsim, kendi kendine anlaşılması mümkün olmakla birlikte gerçek bir zaman dilimiyle de eşlik etmeyecek şekilde kendisinde bulunan müfred bir manaya delâlet eden kelimedir." (el-Batalyevsî, 1400/1980: 64).

el-Batalyevsî gibi İbn Uşfûr el-İşbîlî (ö: 669/1270) de Zeccâcî'nin tanımına, içinde, gramerciler tarafından genellikle tereddüt için kullanılan ve "ya da" anlamına gelen *ev* (أو) edâtının bulunması hasebiyle itiraz ettikten sonra isim kavramı için yapılabilecek en açık ve yalın tanıma şu şekilde verir: الاسمُ كليمية أو ما قوته قوة كلمة تدلُّ على معنى في نفسها ولا تتعرض ببينيتها للزمان "İsim, kendisinde bulunan bir manaya delâlet eden ve (mofolojik) yapısı ile zamanla da bir ilintisi bulunmayan (ya gerçek anlamda) ya da potansiyel bir kelimedir." (İbn Uşfûr, 1419/1998: I, 23, 24).

Zemahşerî ise isme, الاسمُ ما دلَّ على معنى في نفسه دلالة مجردة عن الاقتران، "İsim, kendisinde bulunan bir manaya, (zaman ile) birlikteliği olmayacak bir şekilde delâlet eden şeydir." şeklinde bir tanım getirmektedir. (ez-Zemahşerî, 1425/2004: 33). Fakat İbn Ya'îş el-Halebî (ö. 643/1245) ve Sadrü'l-Efâdil el-Hârizmî (ö. 617/1220) bu ve benzeri tanımların, bünyelerinde potansiyel olarak zaman olgusunu da bulundurduğu halde masdarları da kapsadığı için eleştirildiğini belirtmektedirler. (İbn Ya'îş, 1422/2001: I, 83; el-Hârizmî, 1990: I, 158). İbnü'l-Hâcibise *el-İdâh fi Şerhi'l-Mufasssal* adlı eserinde Zemahşerî'nin söz konusu bu tanıma bağlamında en fazla problemi, عسى، حبذا، ليس، بئس، نعم gibi tasrîfi/çekimi bulunmayan fiillerin oluşturacağı yönünde bir kanaat bildirir. Çünkü ona göre bu gibi fiiller kendisinde bulunan bir manaya, zaman ile birlikteliği olmayacak bir şekilde delâlet etmektedirler. (İbnü'l-Hâcib, 1402/1982: I, 64).

İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* adlı eserinde ele aldığı tanım ise şöyledir: الاسمُ ما دلَّ على معنى في نفسه غير مقترن بأحد الأزمنة الثلاثة "İsim, üç zaman (mazi, müstakbel, hal) ile birliktelik yapmayacak bir şekilde kendi içindeki bir manaya delâlet eden şeydir." Öyle görülüyor ki Zemahşerî'nin tanımda yer alan zaman olgusu ve bu olgu üzerinden yürütülen bir takım eleştiriler müellifi, içinde sadece üç zaman diliminin yer aldığı bir açıklama ve tanıma zorlamıştır. İbnü'l-Hâcib'in söz konusu eserini şerhedenler arasında bulunan er-Radî el-Esterâbâdî (ö. 688/1289), yukarıdaki tanıma, içinde, "üç zaman dilimi" ve غير مقترن "birliktelik etmeyen" gibi ilk etapta doğru anlaşılması güç olan ibareleri kapsadığı gerekçesiyle eleştirmektedir. (el-Esterâbâdî, 1996: I, 40). el-Mehdî Salâh b. Ali (ö: 849/1445) ise الاسمُ ما ibaresi yerine الاسمُ كليمية ibaresinin kullanılmasını daha anlaşılır ve doğru bulduğunu ifade eder. (el-Mehdî, 1424/2003: I, 74).

Bu gibi eleştirileri gerek müstakil gerekse gramer dalında yazılmış muhtasar bir kitabın şerhi olan eserlerde de çok sıklıkla görmek mümkün. Nitekim Ebû Mûsâ İsâ b. Abdilazîz el-Cezûlî'nin (ö: 607/1210) isim için yapmış olduğu tanıma baştan sona doğru bulmadığını söyleyen Ebu'l-Hasan el-Ubbezî (ö: 680/1281) gerekçelerini tek tek sıralar ve daha sonra kendince en doğru tanıma vererek konuyu sonlandırır. (el-Cezûlî, 1988: 3; el-Ubbezî, 1406/1985: I, 16, 17). Ebû Ali eş-Şelevbîn'in (ö: 645/1247) de ele aldığı tanımlar hakkında müellifi kısmî bir şekilde eleştirmeye çalıştığı görülür. (eş-Şelevbîn, 1413/1993: I, 206).

İbn Mâlik'in *Teshîlü'l-Fevâid* adlı eserini şerheden Ebû Hayyân el-Endelûsî onun, نظيرها الاسمُ كلمةٌ يسند ما، "İsim, kendisi için olan mananın (bizzat) kendi nefesine ya da bir benzerine isnad edildiği bir kelimedir." (İbn Mâlik, 1387/1967: 3; 1410/1990: I, 9). şeklindeki tanımını geleneksel görüşün dışına çıkıldığı için eleştirmektedir. Zira gramercilerin ismi tanımladıklarında hem cümle içinde kullanılmadan önceki durumunu (قبل التركيب) hem de tamamıyla özsel niteliklere (الذاتيات) vurgu yaptıklarını belirten Ebû hayyân, İbn Mâlik'in ele aldığı tanımının bu kriterlerden yoksun olduğu ve asla tanımlarda olmaması gereken müğlak ve mecâz ifadeleri de içerdiği için doğru bulmadığını belirtir. (el-Endelûsî, 1419/1998:

I, 45, 46). Kendisi açısından, *بنيته للزمان الاسم كلمة دالة بانفرادها على معنى غير متعوضة* “*İsim, kendi başına, morfolojik yapısı itibariyle zamanla bağlantısı bulunmayan bir manaya delâlet eden kelimedir.*” şeklindeki tanımın en tutarlı tanım olduğunu da dile getiren Ebû Hayyân söz konusu tanımında kullandığı sözcük ve cümlelerin tahlillerini de yaparak konuyu noktalamaya çalışır. (el-Endelûsî, 1419/1998: I, 46).

İbn Mâlik’in ele almış olduğu tanımı Ebû Hayyân kadar sert olmasa da Nâzırî’l-Ceyş diye bilinen Muhibuddîn Muhammed b. Yusuf da, tanımda bulunan *أو نظيرها* “ya da benzeri” gibi ibareleri göstererek gereksiz uzatmaların yapıldığına işaret edip eleştirir. (Nâzırî’l-Ceyş, 1428/2008: I, 153). *Teshîl*’in diğer bir şârihi olan ed-Demâmînî ise ilk başta *أو نظيرها* “ya da benzeri” ilavesinin ism-i filleri kapsamı için getirildiğini söylese de daha sonra bu konuda dillendirilen bazı eleştirileri haklı bulduğunu söylemekten de imtina etmez. (ed-Demâmînî, 1403/1983: I, 74, 75).

Burada üzerinde durulması gereken en önemli tespit şudur: Dilcileri bu gibi bir probleme iten şeyin bireysel yaklaşımlardan ziyade ellerinde mantıkçılara ait olan bir ölçütün bulunması ve koşulsuz bir şekilde uygulanmasıdır. Çünkü “her hadd/tanım mahdudu/tanımlanan şeyi her yönüyle açıklamalı ve onunla ilgili herhangi bir boşluk da bırakmamalı” şeklindeki yaklaşımın mantıkçılara ait olduğu, (Çıkar, 2005: 54). eleştirilen gramercilerin de bunu düstur edindiği, savunma pozisyonunda bulunan gramercilerin bile eserlerinden açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Örneğin Zeccâcî’nin *el-Cümel* adlı eserinin şârihi olan ve savunmacı bir pozisyonda bulunan İbn Harûf (ö: 609/1212) gramerciler tarafından yapılmış olan tanımların, mahdûd’un sadece ilintisel özelliklerini kapsayan er-resm (الرسم) çeşidine girdiğini belirtir. Bundan dolayı da herhangi bir tanım için “*efrâdını câmi*”, (tüm benzer şeyleri kapsayan) ağıyârını mâni (tanımlanan şeyin hakikatine aykırı olan tüm şeyleri de engelleyen) bir tanım olmamıştır” denilmesini haklı bir itiraz olarak görülmemesi gerektiğine vurgu yapar. (İbn Harûf, 1419/1998: I, 253).

İbn Teymiyye (ö: 728/1328) ise *er-Radd ala’l-Mantikiyyîn* adlı eserinde, “anlaşılması kolay olmayan kavramların sadece hadd ile bilinebileceği” şeklindeki yaklaşımı eleştirirken şöyle bir açıklama yapar: Nahivciler de dâhil olmak üzere fıkıhçılar, tıpçılar ve matematikçilerin kendi dallarıyla ilgili kavramları mantıkçıların yaptıkları tanımlamaların maksadı doğrultusunda açıklamamışlardır. (İbn Teymiyye, 1426/2005: 49, 50). Şüphesiz ki İbn Teymiyye, isim için yapılmış olan farklı tanımlamalar ve bu tanımlamaların etrafında cereyan eden tartışmalardan haberdardır, ama ona göre bu tartışmaların odaklandığı husus, ismin kendi aslına uygun olmayan açıklamalarla tanımlanmaya çalışılmasıdır. (İbn Teymiyye, 1426/2005: 50).

Eleştiri pozisyonunda olanlara gelirse bu mevzu etrafında, mantıkçılara ait bir ölçütün gramerciler tarafından bazı kavramlar için kullanılmasını ilk defa eleştiren kişinin ez-Zeccâcî olduğunu belirtmiştik ki onun *el-İdâh* ve *el-Cümel* adlı eserleri çerçevesinde bu konunun daha sonraları da irdelendiği görülmektedir. Fakat hicri sekizinci yüzyılın başlarında yaşayan Yahya b. Hamza el-Alevî’ye bakıldığında onun mantıkçılar tarafından ele alınan bazı tanımları da verdikten sonra isim için ilk dönemden hicri dördüncü yüzyılın sonlarına kadar yapılan tüm tanımların hatalı olduğunu belirtip bu konuda net bir şekilde gramercileri eleştiren kişi olduğu görülecektir. Çünkü ona göre ismin tanımı yapılırken tanımlanan şey anlamındaki *el-mahdûd*’un (المحدود) bütün parça ve çeşitlerini kapsamı gereken *el-hadd* (الحَدِّ) ile bazı kısım ve türlerini kapsamı koşuluyla yeterli bulunan *el-hasse* (الخاصة) arasındaki farka riayet edilmemiş ve neticede itirazlar yığınyla birliktelik eden tanımlar baş göstermiştir. (Yahya el-Alevî, 1430/2009: I, 144, 145). Bundan dolayı o, Abdülkâhir el-Cürçânî, Zemahşerî, Hârizmî ve İbnü’l-Hâcib gibi şahsiyetler tarafından ele alınan tanımları en doğru ve en uygun tanımlar olarak görür. (Yahya el-Alevî, 1430/2009: I, 145).

Kısacası el-Ubbezî’nin de dediği gibi tanımlar, tanımlanan şeylerin konuları perspektifinde her yönüyle bilinmeyeceği (el-Ubbezî, 1406/1985: I, 1). gerçeğinin kabulüne rağmen gramerciler tarafından belli bir kavram etrafında söylenegelecek açıklamaların her yönüyle kusursuz olması gerektiği fikrine aşırı bir şekilde bağlı kalınmıştır. Bu da zamanla bir takım bireysel yaklaşımların da etkisiyle çok fazla yoğunlaşmış ve durum, İbnü’l-Enbârî’nin “*İlk dönemlerde kavramların haddi/tanımı yapılmazdı buna rağmen Sibeveyhî’nin tanımını yapmadığı isim kavramının yaklaşık yetmiş tanımı yapılmıştır.*” şeklindeki serzenişinde de görüldüğü gibi tamamıyla kontrol edilemez bir seviyeye ulaşmıştır. (İbnü’l-Enbârî, 1377/1957: 10, 11).

2.2. Fiil Kavramı ve Muhtelif Tanımları

Fiil kavramı mutlak manada bir eylemi yaptı-yapıyor anlamına gelen feale yef'alu (فعل يفعل) kalıbının fe'1 (فعل) şeklindeki masdarıdır ve fi'1 (فعل) biçiminde yani (özel isim olarak) kullanılmaktadır. (İbn Manzûr, 1431/210: XIV, 43).

Fiilin, geçmiş zaman dilimini karşılayan mâzî (الماضي), gelecek zaman dilimini karşılayan müstakbel (المستقبل) ve şimdiki zamanı karşılayan hâl (الحال) şeklinde sadece üç çeşidinin olduğu yönündeki görüş Basralılara ait bir görüştür. Bu taksimat Sîbeveyhi'nin لَمْ يَنْقَطِعْ وَ أَمَّا الْفِعْلُ فَمُمْتَلَةٌ أَخَذَتْ مِنْ لَفْظِ أَحْدَاثِ الْأَسْمَاءِ، "Fiil, isimlerin/masdarların (ihtiva ettiği şeylerden biri olan) türevlerinin lafızlarından alınan/yapılan ve (zamanlama olarak) geçmiş/olmuş, olacak olan ve kesintiye uğramadan devam eden şeyler için bina edilmiş/tasarlanmış emsilelerdir/kelimelerdir." şeklindeki tanımlamasından da anlaşılmaktadır. (Sîbeveyhi, 1402/1982: I, 12).

Aslında yukarıdaki tanımdan Sîbeveyhi'nin fiillerin kısımlarını bir özel isim olarak mâzî, müstakbel ve hâl şeklinde doğrudan adlandırmadığı da anlaşılmaktadır. Zira kendisi müstakbel fiilin başka bir isimi olan müzârî (المضارع) yakıştırmasını, i'rab harflerinin ref' (رفع), nasb (نصب), cerr (جز) ve cezm (جزم) olduğu ve bunların ism-i faille benzeyen fiillerde (الفاعلين بالأفعال المضارعة لاسماء) gerçekleşebileceğini söylerken de söz konusu adlandırmayı sadece sözlük anlamı doğrultusunda kullanır. (Sîbeveyhi, 1402/1982: I, 13, 14, 20; III, 3, 9,10, 11; IV, 287). Ama Sîbeveyhi'den sonra büyük oranda onun söz konusu tanımından da yola çıkarak fiili doğrudan ve açık bir şekilde mâzî, müstakbel ve hâl şeklinde kategorileştirip isimlendiren çok sayıda dilci ve gramerci mevcuttur. Bunların başında Sîbeveyhi'nin eserini şerheden es-Sîrâfî, er-Rummânî ve Ebû Ali el-Fârisî gelir.³ (es-Sîrâfî, 1429/2008: I, 16-19; er-Rummânî, 1414/1993: I-II, 112-114; Ebû Ali el-Fârisî, 1410/1990: I, 20-22).

Müberred de özellikle fiilin müzârî kısmı üzerinde durarak bunun kip olarak hem hâl hem de müstakbel için kullanıldığını belirtirken fiilin emir (الأمر) kipinden de söz eder. (el-Müberred, 1415/1994: II, 1-4, 129, 130). İbnü's-Serrâc ise وإما مستقبل الفعل ما دلّ على معنى، "Fiil, zaman ile birliktelik eden bir manaya delâlet eden şeydir ve bu zaman ya mâzîdir ya hazırdir/hâldir ya da müstakbeldir." demek suretiyle zamanlama açısından fiilin sadece üç çeşidinin olduğunu belirtmekte ve hâl kavramı yerine hâdir kavramını kullanmaktadır. (İbnü's-Serrâc, 1417/1996: I, 38).

Küfelilerden olan Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin de mu'rab ve gayr-ı mu'rab filleri ele alırken mâzî, müstakbel, ed-dâim (الدائم), emir ve nehiy kavramlarından söz ettiği ve hâl yerine ad-dâim ifadesini kullandığı göze çarpmaktadır. (ez-Zübeydî, 2011: 81, 85). Bu şekilde bir isimlendirme Ebû Hayyân et-Tevhîdî tarafından da yapılmıştır. Bununla birlikte kendisi Ebû Hafs el-Aş'arî'den, hâl olarak isimlendirilebilecek bir zaman diliminin olmadığını aslında şimdiki zaman olarak değerlendirilen vakitlerin ya mâzî ya da müstakbel kategorisinde görülmesi gerektiği yönünde bir açıklamayı da aktarır. (et-Tevhîdî, 1408/1988: I, 175). Ebû Hayyân el-Endelûsî de Zeccâc'ın hâl zamanı için herhangi bir siga ve kalıbın olmadığı yönünde bir görüşe sahip olduğunu aktarır. (el-Endelûsî, 1419/1998: 81).

Sarf alanı ile ilgili müstakil eser yazan birçok gramercinin de mâzî ve müzârî fiilleri üzerinde çok detaylıca durdukları ve hâl veya emir fiili için herhangi bir açıklamada bulunmadıklarına rastlanır. Örneğin İbn Cinnî el-Munsif'inde, İbnü'l-Hâcib eş-Şâfiye'sinde Ebû Hayyân el-Endelûsî el-Mubdi' fi't-Tasrîf'inde, İbn Usfûr el-Mumti' fi't-Tasrîf'inde, Cemâlüddîn el-Karâmânî et-Tevâbi' fi's-Sarf'ında sadece mâzî ve müzârî fiilleri üzerinde durmuşlardır. Buna mükabil İbnü'l-Müeddib, Abdülkâhir el-Cürçânî, İbn Ya'îş, eş-Şenkîfî, el-Meydânî, et-Taftazânî ve Ali Kuşçu gibi şahsiyetlerin, ele aldıkları eserlerinde mâzî, müzârî, emir, müstakbel ve hâl kavramlarından sıklıkla söz ettikleri görülmektedir.

Fiil kavramı bünyesinde değerlendirilen söz konusu kısımların bazen farklı bir şekilde isimlendirildikleri de olmuştur. Örneğin mâzî kavramı, nass (النصن), mümessil (الممّثل) ve râhin (الراهن) gibi isimlerle de ifade edilmiştir. Zira eğer fiil hem lafız hem mana yönünden geçmiş zamanı kapsıyorsa nass, lâfzî mâzî kalıbı olmasına rağmen manası gelecek zamana yönelikse mümessil,

³Ebû Ali el-Fârisî'nin ما مضى وحاضر وأت اعلم أنّ الفعل ينقسم بانقسام الزمان، ماضٍ وحاضر وأت "Bil ki, fiil mazi, hazır ve ât/gelecek (şeklinde) zamanın taksimatı doğrultusunda (bir takım taksimatlara) ayrılır." şeklinde hâl için hazır, müzârî için de âtî kavramını kullandığı da olmuştur. (Ebû Ali el-Fârisî, 1982: 78).

anlamsal açıdan asla değişime uğramadan sadece bir durumun sürekliliğini belirtiyorsa da *râhin* olarak adlandırılmıştır. (İbnü'l-Müeddib, 1425/2004: 37). Bu taksimat ماضٍ في اللفظ والمعنى “Hem lafız hemde mana itibariyle mâzi”; ماضٍ في اللفظ دون المعنى “Sadece lafız itibariyle mâzi” ve ماضٍ في المعنى دون اللفظ “Sadece mana itibariyle mâzi” şeklinde de ifade edilmeye çalışılmıştır. (İbnü'l-Habbâz, 1423/2002: I, 100, 101; İbn Felâh, 1404/1984: II, 98, 99).

Ayrıca mâzî fiili tamamen geçmiş zamanda gerçekleşmiş olduğu için *vâcib* (الواجب) ve *ğâbir*⁴ (الغابر), anlamsal olarak sürekli bir şekilde akıp gittiği için *â'ir* (العائر), kendisinde etki bırakacak/âmel edecek harflerden yoksun olduğu gerekçesiyle *mu'arrâ* (المعرى) şeklinde de isimlendirilmiştir. (İbnü'l-Müeddib, 1425/2004: 44, 45; el-Cürçânî, 1407/1987: 53). Müzâri fiilinin ise *müstakbel* (المستقبل), *nass* (النص), *mümessil* (الممّثل), *hâdir* (الحاضر), *hâl* (الحال) ve *ellezî fi evâ'ilihi ez-zevâidu'l-erba'a* (الذي في أوائله) şeklinde isimlendirildiğine rastlanılmaktadır. (İbnü'l-Müeddib, 1425/2004: 46; el-Cürçânî, 1407/1987: 53; İbn Ya'îş, 1393/1973: 37, 62; et-Teftâzânî, 1432/2011: 100; Yûhannâ Mirzâ, 1433/2012: II, 559).

Fiilin tanımı konusuna gelince gayet sade ve örneklere dayalı tanımlama yapanların yanı sıra tıpkı isim kavramı gibi birçok farklı açıklama ve bu açıklamalar üzerinden birbirlerini eleştiren onlarca dilci ve gramerciye rastlamak mümkün gözükmemektedir. Müberred ve İbnü's-Serrâc'ın tanımları bir tarafa bırakılırsa bu konuda ilk eleştiri Sîbeveyhi'nin tanımına İbn Fâris tarafından yapılmıştır. Zira ona göre Sîbeveyhi'nin tanımı baz alınırsa ليس عسى، نعم، بش gibi kelimelerin, bir mastardan alınmadıkları gerekçesiyle fiil sayılmaması gerekir. (İbn Fâris, 1414/1993: 86). Bazı gramercilerin الفعل ما حسنت فيه التاء “Fiil, (müenneslik) te'si için güzel görünen/uygun olan şeydir.”, الفعل ما حسنت فيه التاء “Fiil, (müenneslik) te'si için güzel görünen/uygun olan şeydir.”, الفعل ما حسن فيه أمس وغداً “Fiil, dün ve yarın (zaman dilimlerinin kendisi için) uygun görüldüğü şeydir.” şeklindeki tanımlarını da eleştiren İbn Fâris en doğru tanımın Kisâf'ın الفعل ما دلّ على زمانٍ كَخَرَجَ وَيَخْرُجُ دَلَّنا بهما على ماضٍ ومستقبل “Fiil, كَخَرَجَ وَيَخْرُجُ gibi bir zamana delâlet eden ve bize bu ikisiyle (خَرَجَ وَيَخْرُجُ) mâzî ve müstakbel zamanını gösteren şeydir.” biçimindeki tanımı olduğunu söylemektedir. (İbn Fâris, 1414/1993: 86).

Daha sonraları bir eşleştirme de, Zeccâcî'nin، ما دلّ على حدثٍ وزمانٍ ماضٍ أو الفعل على أوضاع التحويين، ما دلّ على حدثٍ وزمانٍ ماضٍ أو “Nahivcilerin yaklaşımları doğrultusunda fiil, bir hades/oluşla beraber mazi veya müstakbel bir zaman dilimine delâlet eden şeydir.” şeklindeki tanımı üzerinde yapılmaya çalışılmıştır. (ez-Zeccâcî, 1399/1979: 52; 1404/1984: 1). Zira İbn Ufûr, Zeccâcî'nin ele aldığı tanımın iki yönden hatalı olduğunu belirterek şu şekilde bir eleştiriye gitmektedir. Birincisi, belirsizlik içerdiği gerekçesiyle tanımlarda kullanılmaması gereken mâ (ما) ve ev (أو) gibi edatların kullanılmış olması, ikincisi ise tanımın şimdiki/hâl zaman diliminden yoksun bırakılarak sadece mâzî ve müstakbel zaman dilimleri doğrultusunda ele alınmış olmasıdır. (İbn Ufûr, 1419/1998: I, 26). Bu eleştirilerden sonra kendisine göre en doğru tanımı ise şu şekilde yapar: الفعل كلمة أو ما قوته قوة كلمة، تدلّ على معنى في نفسها وتعرض بينيتها “Fiil, binası/yapısı ile zamanla birliktelik eden ve kendisinde bulunan bir manaya delâlet eden (bizatihi) bir kelime veya potansiyel bir kelimedir.” (İbn Ufûr, 1419/1998: I, 26).

Zeccâcî'nin tanımını, belirsizlik içerdiği gerekçesiyle tanımlarda kullanılmaması gereken mâ (ما) ve ev (أو) gibi edatların kullanılmış olması gerekçesiyle eleştiren İbn Ufûr' un da eş-Şevbîn olarak bilinen Ebû Ali Ömer b. Muhammed el-İşbîlî (ö: 645/1247) tarafından sert bir şekilde eleştirildiği görülmektedir. Çünkü Şevbîn'e göre tanımlarda (ما) ve ev (أو) gibi edatların kullanılmaması yönündeki yaklaşım kalamcılara aittir ve bunun nahivcilerin yapmış oldukları tanım ve açıklamalarda da olmazsa olmaz şeklinde bir kıstas olarak görülmesinin haklı bir gerekçesi olamaz. (eş-Şevbîn, 1413/1993: I, 229, 230).

Batalyevsî de Zeccâcî'nin tanımını, şimdiki/hâl zaman diliminden yoksun bırakılarak sadece mâzî ve müstakbel zaman dilimleri doğrultusunda ele alınmış olmasını doğru bulmadığını belirttiğinden sonra onun daha sonra fiilleri mâzî, hâl ve müstakbel şeklindeki taksim edişini bir nebze de olsa bu tanımı anlaşılır hale getirdiğini de belirtir. (el-Batalyevsî, 1400/1980: 66, 67). Tıpkı isim kavramının tanımında olduğu gibi fiil kavramının tanımında da nahivciler arasında bir ittifakın olmadığını belirten Batalyevsî, Sîbeveyhi, Ahfeş el-Avsat, Kisâf, Ferrâ, Muhammed b. el-Müstenîr/Kutrüb, el-Cermî, Ebû Abdillâh et-Tıvâl, Müberred, Ebû İshâk ez-Zeccâc, Ahfeş es-Sağîr, Muhammed b. el-Velîd ve İbn Keysân tarafından

⁴ Ğâbir kavramı eddâdlardan yani aynı anda iki zıt şeyi birlikte ifade eden kelimelerdendir. Yani hem mâzî hem de müzâri fiili için kullanılabilir. (İbnü'l-Enbârî, 1407/1987: 129; el-Meydânî, 1299: 4; Yûhannâ Mirzâ, 1433/2012: I, 191).

yapılmış olan tanımları da vererek Sîbeveyhi'nin tanımı da dâhil olmak üzere tüm tanımlar hakkında bir takım farklı söylem ve eleştirilerin olduğuna değinir ve bunlardan bazılarını açıklamaya çalışır. (el-Batalyevsî, 1400/1980: 69-72). Hiçbir eleştiri ve itirazı kabul etmeyecek olan tanımın ise Ebû Nasr el-Fârâbî'ye (ö: 339/950) ait olan *المحصّل الذي فيه ذلك المعنى الكلمة لفظ دالّ على معنى يُمكن أن يفهم بنفسه، وحده وبدلّ* “*Kelime/fiil, sadece kendi kendine bilinmesinin mümkün olduğu bir manaya araz/aslı unsur dışındaki şey ile değil de bünyesi/yapısı itibariyle o mananın bulunduğu muhassal/belirli zamana delâlet eden bir lafızdır.*” şeklindeki tanım olduğunu söyler. (el-Batalyevsî, 1400/1980: 73).

Fiil kavramının tanımı hususunda nahivcilerin ortak bir yaklaşım sergileyemediklerini söyleyen diğer bir gramerci de İbn Harûf (ö: 609/1212) tur. Kendisi Sîbeveyhi tarafından yapılmış olan tanımı çok beğendiğini söyledikten sonra Fârâbî'nin tanımı ile büyük ölçüde benzerlik arz eden bir tanım ile birlikte *إن شئت قلت الفعل عبارة عن اللفظ المصنوع للزمان المُعرب عن الحدث* “*İstersen fiil, olguyu açığa çıkartan zaman için oluşturulan lafızdan ibarettir de diyebilirsin.*” tarzında bir tanıma da yer verir. (İbn Harûf, 1419/1998: I, 254, 255).

Yahya el-Alevî de fiil kavramı etrafında dile getirilen tanımları, Basralıların yapmış olduğu tanımlar ve Kûfelîlerin yapmış olduğu tanımlar şeklinde iki başlık altında verip akabinde ise şu açıklamaları yapar: Nahivcilerin fiil kavramı için yapmış oldukları tüm tanımlar zayıf ve yetersizdir. Fiili diğer kavramlardan ayırt edecek birçok gerçek özelliği duruyorken bazı ilintisel özellikleriyle yetinme hayret verici olsa gerektir. Bu açıdan bize göre Zemahşerî ve sonrası dönemde yapılmış olan tanımlar daha kapsayıcı ve daha gerçekçidir. (Yahya el-Alevî, 1430/2009: I, 152- 154).

Yukarıda serdedilen eleştirilere benzer bazı eleştirilerin Zemahşerî ve sonrası dönemlerde de yapıldığı gözükmektedir. Nitekim Zemahşerî'nin *el-Mufasssal* adlı eserini şerheden İbn Ya'îş onun, *الفعل ما دلّ على* “*Fiil, bir hadesin/olgunun⁵ zaman ile olan birlikteliğine delâlet eden şeydir.*” şeklindeki tanımının *الفعل كلمة* veya *الفعل لفظة* gibi cümlelerle başlamasının daha anlaşılır olabileceğini belirtir ve tanımlanan şeylerin yakın özsel nitelikleri (الجنس القريب) varken uzak özsel niteliklerle (الجنس البعيد) tanımlanmasını doğru bulmadığını beyan eder. (ez-Zemahşerî, 1425/2004: 243; İbn Ya'îş, 1422/2001: IV, 204, 205). Sadru'l-Efâdil el-Hârizmî ise Zemahşerî'nin tanımı ile birlikte, *مقترنا بزمان محصّل الفعل ما دلّ* “*Fiil, belirli bir zaman ile birliktelik edecek şekilde kendisinde bulunan bir manaya delâlet eden şeydir.*” tarzında kendisine ait bir tanımı da verir. (el-Hârizmî, 1990: III, 207).

Zemahşerî'nin kullandığı tanımda birliktelik (اقتران) kelimesinin yer almaması gerektiği yönünde bir eleştiri de İbnü'l-Hâcib'den gelmektedir. Çünkü ona göre vaz'ı itibariyle fiilde zaten hades/olgu ve zaman zorunlu bir şekilde bulunmaktadır. (İbnü'l-Hâcib, 1402/1982: II, 3, 4). Kendisinin *el-Kâfiye* adlı eserinde ele aldığı tanım ise şöyledir: *الفعل ما دلّ على معنى في نفسه مقترن بأحد الأزمنة الثلاثة* “*Fiil, kendisinde bulunan ve üç zaman (mâzî, hâl, müstakbel) dilimi ile birliktelik eden bir manaya delâlet eden şeydir.*” (İbnü'l-Hâcib, 1429/2008: 150). Fakat Zemahşerî'nin tanımındaki birliktelik (اقتران) kelimesini eleştiren İbnü'l-Hâcib'in, kendi tanımında buna yer vermesi düşündürücüdür. Bu durumda söz konusu tanımların gramatik ve retorik boyutlarının incelenmesi ve bu doğrultuda bir karara varılması gerektiği yönünde bir bakış açısı daha isabetli görünmektedir. Çünkü Arap grameri sahasında önemli bir konuma sahip olan şahsiyetlerin çok kolay bir şekilde fark edilebilecek bir takım çelişkili açıklama ve durumlardan kaçınacakları şüphesizdir. Binaenaleyh, fiilin hades ve zamanın birlikteliğine delâlet etmesi ile belirli zaman dilimleri ile birliktelik eden bir manaya delâlet etmesi arasında fark olsa gerektir. Çünkü ilkinde fiilin doğrudan bir birlikteliğe delâlet etmesi kast edilmişken ikincisinde birlikteliğin bulunduğu bir manaya olan delâlet kast edilmiştir.

Aslında fiil kavramı hakkında daha önce yazılmış olan bir gramer kitabını şerhedip açıklamaya çalışan nahivcilerin mevcut tanımları eleştirmekle beraber kendilerince en uygun olan tanımı vermeye çalıştıkları her dönemde görülmektedir. Nitekim İsâ b. Abdülazîz el-Cezûlî tarafından *الفعل كلّ كلمة تدلّ* “*Fiil, kendisinde bulunan bir manaya delâlet edip o mananın varoluş zamanıyla da irtibatı bulunan her kelimedir.*” şeklindeki tanıma altı madde halinde itiraz eden el-Ubbezî, doğru tanımın şu şekilde olması yönünde kanaat belirtir: *أو غير ماضٍ الفعل لفظ يدلّ على معنى يفهم* “*Fiil, delâlet ettiği mananın mâzî ve mâzî dışı olduğunu da*

⁵ Hades, fiilin zorunlu olarak kapsadığı manalardan bir tanesidir. Zira fiilde zaman, (herhangi bir eylemin gerçekleştiği-gerçekleşeceği zaman), nisbet (eylemin herhangi bir şeye olan aidiyeti) ve hades (fiilin masdar anlamı) gibi üç anlam bulunmaktadır. (el-Câmî, 1430/2009: II, 244, 245). Örneğin ضرب fiili, dövmenin gerçekleştiği zaman dilimini, dövme eyleminin mutlaka birşeye olan aidiyetini ve salt dövme eylemi gibi anlamları bir arada kapsamaktadır.

açıklayan ve talaffuz edildiğinde anlaşılan bir manaya delâlet eden bir lafızdır.” (el-Cezûlî, 1988: 4; el-Ubbezî, 1406/1985: I, 18-20).

Aynı şekilde ed-Demâmîni, İbn Mâlik'in *الفعل كلمة تُسند أبداً، قابلة لعلامة فرعية المسند إليه* “*Fiil, kendisine isnad edildiği şeyin fer'ilik alametini (yani müenneslik te'si (تاء التأنيث) muhataba ya 'sı (بإاء المخاطبة), tesniye elifi (ألف التثنية) ve müzekker çoğul vavı (واو جمع المذكر) ve müennes çoğul nununu (نون جمع المؤنث) alabilen) ve sürekli olarak başka bir şeye isnad edilen bir kelimedir.”* şeklindeki tanımında yer alan sürekli (أبداً) kaydını eleştirmiştir. (İbn Mâlik, 1387/1967: 3; 1410/1990: I, 9; ed-Demâmîni, 1403/1983: I, 78, 79; Nâzırü'l-Ceyş, 1428/2008: I, 154, 155). Ebû Hayyan'da İbn Mâlik'in tıpkı isim kavramında olduğu gibi fiil kavramının tanımında da genel olarak nahivcilerin takip ettiği yöntemin dışına çıktığını ayrıca, *إليه* “*قابلة لعلامة فرعية المسند*” gibi kolay bir şekilde anlaşılacak bir ifade kullandığını öne sürerek eleştirisini dile getirmektedir. (el-Endelûsî, 1419/1998: I, 47, 48). Ona göre fiilin en güzel açıklandığı tanım ise şu şekilde olmalıdır: *الفعل كلمة متعرّضة ببينيتها لزمان معناها* “*Fiil, yapısı ile kendisinde bulunan mananın zamanını gösteren bir kelimedir.”* (el-Endelûsî, 1419/1998: I, 48).

2.3. Harf Kavramı ve Muhtelif Tanımları

Harf sözlükte, herhangi bir şeyin yönü, tarafı, sınırı ve ucu anlamına gelmekle birlikte râbıta (الرابطة) yani iki isim veya iki fiil arasında irtibatı sağlayan edât olarak da geçer. Ayrıca cümle içinde vurgulanmak istenen anlamları birbirinden ayırt eden her kelime, kökü kaç harfli olduğuna bakılmaksızın harf olarak değerlendirilmektedir. (İbn Cinnî, 1421/2000: I, 27, 30; İbnü'l-Haşşâb, 1392/1972: 24; İbn Manzûr, 1431/2010: X, 385; el-Cevherî, 1430/2009: 240; Yahya el-Alevî, 1430/2009: I, 157, 158).

Kûfeli gramercilerin bu kavramı daha çok *edât* olarak isimlendirdikleri gerçeğiyle beraber harf kavramının bazen Kûfeli gramerciler, edât kavramının da bazen Basralılarca dillendirildiği görülmektedir. (Sîbeveyhi, 1402/1982: III, 496; el-Ferrâ, 1403/1983: II, 235; İbnü'l-Enbârî, 1412/1992: II, 265). Bu konuda İbn Cinnî, anlamları olan *edâtlar*'ın harf olarak isimlendirildiği söylerken bu kavramın sınırlayıcı özelliğinden hareket ederek, harflerin ya kelâmın başında ya da sonunda geldiğini bundan dolayı da kelâmı sınırladığını belirtmektedir. (İbn Cinnî, 1421/2000: I, 29). İbnü'l-Haşşâb ise “*Edâtlar, harfler demektir.”* şeklinde bir açıklama yaparken el-Batalyevsî, Ebû Ubeyde et-Tıvâl'in, *فعل* *الأداة ما جاءت لمعنى ليست باسم ولا* “*İsim ve fiil olmayan şeyin bir manaya delâleti edâtur.”* tarzındaki tanımını vererek harf kavramı yerine edât kavramının kullanıldığına dikkat çeker. (İbnü'l-Haşşâb, 1392/1972: 124, el-Batalyevsî, 2000: 76).

Zeccâcî'nin *el-Cümel* adlı eserinin önemli şarihleri arasında bulunan İbn Ebi'r-Rabî' el-İşbîlî, gramer ilmi perspektifinde *harf* kavramının bazen kelime anlamında kullanıldığı bazen isim ve fiil kavramlarının karşıtı olarak dillendirildiği bazen de herhangi bir kelimedede bulunan tek heceli bir harfi karşıladığını belirtir. Zeccâcî'nin zaman zaman bu anlamları kast ettiğini de belirten İbn Ebi'r-Rabî' bu durumların göz ardı edilmemesi gerektiği yönünde bir uyarıda da bulunur. (İbn Ebi'r-Rabî', 1407/1986: I-II, 159, 160).

Harf kavramı için gerek kök harflerinin sayısı gerekse cümle içindeki görevi doğrultusunda bazı ilave isimlendirmeler de yapılmıştır. Zira *el-hurûfu'l-ehâdiyye* (الحروف الأحادية), *el-hurûfu's-sünâiyye* (الحروف السُّنَائِيَّة), *el-hurûfu's-sülâsiyye* (الحروف السُّلَائِيَّة) ve *el-hurûfu'r-rubâ'iyye* (الحروف الرباعية) şeklindeki adlandırmalar harflerin kökü ile ilgili iken (er-Rummânî, 1426/2005: 1, 41, 103, 161). *hurûfu'l-hecâi* (حروف الهجاء), *hurûfu'l-ma'ânî* (حروف المعاني) ve *hurûfu'l-mu'cem* (حروف المعجم) gibi isimler de vazifeleri ile ilgilidir. (el-Murâdî, 1413/1992: 20; ez-Zeccâcî, 1399/1979: 54, 55).

Harflerin sayı olarak ele alındığı ve cüzî ihtilaflarla birlikte genelde şu şekilde bir taksimata da gidilmiştir:

Cerr harfleri yirmi üç, isimlerini nasb, haberlerini ref' eden harfler altı, kendilerinden sonra müstakbel fiilin mansûb bir şekilde geldiği harfler on, fiilleri cezmeden harfler beş, atıf görevini ifa eden harfler on, olumsuzluk belirten harfler altı, ikaz için gelen harfler üç, nidâ harfleri yedi, cevap harfleri dokuz, hitap harfleri iki, bazen fazla olarak gelebilen harfler altı, tefsîr harfleri iki, masdar harfleri iki, tahdîd/teşvîk harfleri dört, azlık ve yakınlık belirten harfler bir, müstekbal zaman dilimini gösteren harfler beş, istifham harfleri üç, şart harfleri üç, muzâri harfleri dört, hareke yerine geçen harfler dört ve isimi müennes kılan harfler üç tanedir. (İbn Felâh, 1404/1984: I, 153-158). Ayrıca kendisinden sonra

gelen ögede amel eden harflerin sayısı seksen üç, amel etmeyenlerin sayısı ise altmış küsur olarak belirlenmiştir. (İbn Bâbeşâz, 1977: 216; es-Suyûtî, 2007: II, 19).

Harf kavramının tanımı hususuna gelince ilk dönemlerde bir gramer kavramı olarak harfın çok detaylı bir tanımı yapılmadığı gibi belirli ve sınırlı bir anlam doğrultusunda kullanılmadığı da göze çarpmaktadır. Örneğin Sîbeveyhi bu kavramı, kelimeyi isim, fiil ve harf şeklinde üç kısma ayırdığı bölümde kullanır ve *“ما جاء لمعنى وليس باسم ولا فعلٍ ولا شيء.”* gibi gayet basit ve anlaşılır bir şekilde tanımlar. (Sîbeveyhi, 1402/1982: I, 12). Sîbeveyhi'nin tanımına benzer tanımlamalar Müberred, ez-Zübeydî, Ebû Ali el-Fârisî ve İbn Cinnî tarafından da yapılmıştır. (el-Müberred, 1415/1994: I, 141; ez-Zübeydî, 2011: 47; Ebû Ali el-Fârisî, 1389/1969: I-II, 8; İbn Cinnî, 1988: 15). İbnü's-Serrâc'ın *“الحرف ما لا يجوز أن يُخبر عنه”* *“Harf, kendisinden konuşulamayan şeydir.”* tarzındaki tanımında da basitlik ve anlaşılabilirlik gayesi ön plana çıkmaktadır. (İbnü's-Serrâc, 1417/1996: I, 40).

Zeccâcî'nin, tanımı ise şöyledir: *“الحرف ما دلّ على معنى في غيره”* *“Harf, başka bir şeyde (isimde veya fiilde) bulunan bir manaya delâlet eden şeydir.”* (ez-Zeccâcî, 1404/1984: 1; 1399/1979: 54). Öte yandan Zeccâcî bazı gramercilerin, *“الحرف ما خلا من دليل الاسم والفعل”* *“Harf, isim ve fiilin delilinden/alamatinden yoksun olan şeydir.”*, *“الحرف ما لا يستغنى عن جملة يقوم بها”* *“Harf, bağlantılı olduğu (içinde bulunduğu) cümleden bağımsız olarak gelemeyen şeydir.”* gibi tanımlarını, *“Bu tanımlar harfin hakikatine değil niteliklerine yöneliktir.”* şeklindeki bir gerekçeyle reddeder. (ez-Zeccâcî, 1399/1979: 55).

Zeccâcî'nin yapmış olduğu tanıma, *“Faydalı/anlaşılabilir cümlelerin iki (temel) unsurundan biri de olmayan”* şeklinde bir ilavenin yapılmaması durumunda tanımın özellikle ism-i mevsuller üzerinden bir takım eleştirilere açık olacağını bildiren Batalyevsî bu konuda en azından Zeccâcî'nin Sîbeveyhi'nin yapmış olduğu tanıma uyması gerektiği yönünde bir serzenişte de bulunur. (el-Batalyevsî, 2000: 74, 75). Buna benzer bir görüş İbn Felâh en-Nahvî tarafından da dile getirilmiştir. (İbn Felâh, 1404/1984: I, 142, 143). Fakat İbn Ebi'r-Rabî' *“الحرف ما لا يستغنى عن جملة يقوم بها”* *“Faydalı/anlaşılabilir cümlelerin iki (temel) unsurundan biri de olmayan”* şeklinde bir eklemenin gerekli olmadığını söyler. Çünkü o, ism-i mevsullerin harf gibi başka bir şeyde (isimde veya fiilde) bulunan bir manaya delâlet etmediğini aksine başka şeylerle beraber (isim ve fiille beraber) bir manaya delâlet ettiklerini *“(إنها تدلّ على معنى مع غيرها) belirterek bu konuda yanlış bir değerlendirmenin yapıldığına dikkat çeker.* (İbn Ebi'r-Rabî', 1407/1986: I-II, 169, 170).

İbn Cinnî'nin *el-Luma'* adlı eserini şerheden Ebu'l-Hasan el-Esfehânî (ö: 543/1148), *“الحرف ما دلّ على معنى في غيره”* şeklindeki tanımın kim tarafından yapıldığına bakılmaksızın reddedilmesi gerektiğini belirtir. Çünkü ona göre bu tanım istisnasız olarak tüm masdarları da kapsar ve bilindiği üzere masdarlar harf değil isimdir. (el-Esfehânî, 1411/1990: I, 190). Harfin, kendisi dışındaki bir manaya delâlet ettiği şeklindeki cümlelerin üzerinde titizlikle düşünülmesi gerektiğini belirten Ebu Hayyân el-Endelûsî de bu doğrultuda sonraki gramercilerce ifade edilen bazı örnekleri de sunmaya çalışır. (el-Endelûsî, 1419/1998: I, 50, 51). Suyûtî ise harfin kendisi dışındaki bir manaya delâlet ettiği biçimindeki yaklaşımın gramercilerin çoğunluğuna ait olduğunu zira Behâuddîn İbnü'n-Nahhâs ve Ebû Hayyân el-Endelûsî gibi şahsiyetlerin, harfin kendisinde bulunan bir manaya delâlet edebileceği yönünde bir görüşe sahip olduklarını da aktarır. (es-Suyûtî, 2007: II, 7; İbnü'n-Nahhâs, 1424/2004: 61, 62).

Ahfeş el-Avsât'ın, *“الحرف ما لا يحسن له الفعل ولا الصفة ولا التثنية ولا الجمع ولم يجز أن يُتصرف”* *“Harf, (lafiz itibariyle) kendisi için fiil, sıfat, tesniye ve cem'in uygun görünmediği şeydir ve mutasarrıf/çekimli olması da doğru değildir.”* şeklindeki tanımı ile Ebû İshâk ez-Zeccâcî'nin, *“الحرف ما لم يكن صفة لذاته”* *“Harf, kendi zatı için bir nitelemin olmadığı şeydir.”* şeklindeki tanımını da eleştiren Batalyevsî Ali b. Süleyman (Ahfeş el-Asğar), Muhammed b. el-Velîd ve İbn Keysân tarafından yapılan tanımların da yeterli düzeyde anlaşılır olmadıkları için reddeder. (el-Batalyevsî, 2000: 75, 76).

Batalyevsî tıpkı isim ve fiil kavramlarında olduğu gibi harf kavramı için de en doğru tanımın yine Ebû Nasr el-Fârâbî tarafından yapıldığına vurgu yaparak söz konusu tanımı şöyle aktarır: *“الأداة لفظ يدلّ على معنى مفرد لا يُمكن أن يُفهم بنفسه وحده دون أن يقرن باسم أو كلمة”* *“Edât/harf, kendi başına yani isim veya kelime/fiil ile birliktelik etmeden anlaşılabilen müfred bir manaya delâlet eden bir lafızdır.”* (el-Batalyevsî, 2000: 77).

Harf kavramının eksiksiz tanımlanması gerektiği yönünde görüş beyan edenlerden birisi de eş-Şevbîn'dir. Zira kendisi Ebû Musâ el-Cezûlî'nin *“Harf, kendinde bulunan bir manaya değil kendisi dışında bulunan bir manaya delâlet eden her kelimedir.”* şeklindeki tanımına *“Kendinde bulunan bir manaya delâlet edipte bir kelime manasında da olmayandır.”* gibi bir ilavenin daha güzel olacağını belirtir. (el-Cezûlî, 1988: 4; eş-Şevbîn, 1413/1993: I, 217). el-Ubbetzî ise bu tanımı, *إِنَّمَا، وَرَبَّمَا، كَأْتَمَّا،* gibi birden çok kelimededen oluşan edâtları kapsamadığı gibi içinde genellemeyi ifade eden *كَلَّ* gibi bir lafzın da bulunduğunu ileri sürerek eleştirir. Akabinde de en doğru tanımı şu şekilde verir: *الحرف لفظ لا يدل على غيره* *“Harf, kendisindeki bir manaya değil kendisi dışındaki bir manaya delâlet eden bir lafızdır.”* (el-Ubbetzî, 1406/1985: 19, 20).

Ebû Alî el-Fârisî'ye ait olan *الحرف ما جا لمعنى ليس باسم ولا فعل* *“Harf, isim ve fiil olmayan bir manaya delâlet eden bir şeydir/kelimedir.”* şeklindeki tanımı üzerine konuşan Abdülkâhîr el-Cürçânî aslında harfin delâlet ettiği söylenen mananın gayr-ı mutasarrıf (yani fâil, mef'ûl ve muzaf ileyih olarak gelemeyen) şeklinde nitelenmesini daha uygun bulduğunu belirtir. Daha sonra, *يَتَضَمَّنُ الزَّمَانَ الحرف ما دل على معنى غير*, *“Harf, herhangi bir yönüyle i'râbı olmayıp zaman (olgusunu da) içermeyecek bir şekilde mutasarrıf olmayan bir manaya delâlet eden bir şeydir/kelimedir.”* tarzında uzun ve kapsayıcı bir tanımı vererek bu tanımın eleştirileri asgariye indireceği yönünde bazı ifadeler de kullanır. (Ebû Ali el-Fârisî, 1389/1969: 8; el-Cürçânî, 1982: 85).

Aynı şekilde İbn Cinnî'nin *والحرف ما لم تحسن فيه علامات الأسماء، ولا علامات الأفعال، و إنما جاء لمعنى في غيره* *“Harf, isim ve fiil alametlerinin kendisi için uygun olmadığı ve sadece kendisi dışındaki bir mana için gelen şeydir/kelimedir.”* şeklindeki tanımı üzerine konuşan İbn Habbâz böyle bir tanımı yanlış bulduğunu söylemektedir. Çünkü ona göre selbî/negatif cümlelerle açıklanmaya çalışılan şeylerin, kavramların gerçeğini ve hakikatini yansıtmaması olanak dışıdır. (İbn Cinnî, 1988: 16; İbn Habbâz, 1423/2002: 63).

İbn Ya'îş, Zemahşerî'nin *الحرف ما دل على معنى في غيره* *“Harf, kendisinin dışında bulunan bir manaya delâlet eden şeydir.”* şeklindeki tanımı üzerinde dile getirilen eleştirilere büyük ölçüde cevap vermeye çalışır ve bazılarının yukarıda aktarıldığı gibi *الجملة* gibi *أحد جزأي الجملة* *“Cümlelerin iki (temel) unsurundan biri de olmayan”* şeklinde bir ilavenin yapılması gerektiği yönündeki görüşlerine de yer vererek bunu da olumlu bulduğunu belirtir. (İbn Ya'îş, 1422/2001: IV, 447, 448). Sadru'l-Efâdil el-Hârizmî'ninde söz konusu tanıma yapılabilecek bazı muhtemel itirazları değerlendirip cevap verdiği görülmektedir. (el-Hârizmî, 1990: IV, 5, 6). es-Sehâvî ise yukarıdaki gibi bir tanımın Ebû Ali el-Fârisî tarafından eleştirildiğini belirtip kendisinin de bu konuda gerek mütakaddimun gerekse mütaahhirun âlimlerince ele alınan bir takım tanımları doğru bulmadığını ifade eder. (es-Sehâvî, 2012: 38-42).

Harf, kendisi dışındaki bir manaya delâlet eden şeydir/kelimedir. Bundan dolayı kelâmın bir parçası olabilmek için isime veya fiile ihtiyaç duyar.” diyen İbnü'l-Hâcib, harf olmadığı halde bu tanımın kapsamına giren bir takım isimlerin varlığı gösterilerek İbn Cema'a, İbnü'n-Nahviyye ve İbn Mâlik tarafından sert bir üslupla eleştirilmiştir. (İbnü'l-Hâcib, 1429/2008: 175; İbn Cemâ'a, 2000: 325; İbnü'n-Nahviyye: 1409/1988: II, 423, 424; İbn Mâlik, 1410/1989: 390).

Görüldüğü gibi Arap dilinin kanunu ve doğru kullanılma ölçüsü olan (Timurtaş, 2018: 116). nahiv ilminde kelime çeşitlerinden olan isim, fiil ve harf kavramları hakkında gramerciler ve diltelerce birçok farklı adlandırmalar yapıldığı gibi bazen onlarca farklı tanımlama ve açıklamalara da yer verilmiştir. Bazı dilci ve gramercilerin makul karşılanabilecek gerekçelerinin kabulüyle beraber özellikle tanımlamalar hususunda birçoğunun ifrata kaçtığı ve az sayılmayacak düzeyde bir kesimin de birbirlerini farklı ölçütler üzerinden eleştirdikleri rahatlıkla söylenebilir.

3. SONUÇ

İslamiyet'ten sonra Arap coğrafyasında dil ile ilgili çalışmalar aralıksız bir şekilde sürdürülmüştür. Bunun en önemli nedeni kutsal metinlerin doğru anlaşılması ve aktarılmasıdır. İlk dönemlerde sade ve muhatabın duygularına dokunabilecek şekilde ele alınmaya çalışılan dil kuralları ve bu kuralların ifade edilmesinde kullanılmaya çalışılan kavramlar daha sonraları adeta bir felsefî söylem ve tabirler yığına dönüşmüştür. Ayrıca bireysel yaklaşımların yanı sıra kendisine ait bir tanımı bulunan veya bulunmayan

bazı gramercilerin daha önce yapılmış olan bir takım tanımlamalar arasında ya alakasız ya da soyut ve delilsiz bir tercihe gittikleri yönünde bir sıkıntı da yaşanagelmıştır.

Belli bir gramer kavramı için yapılmak istenen tanımın gramerciler tarafından kusursuz olarak görülmesinin yanı sıra bunun bir temenniden ziyade zorunluymuş gibi algılanması, özellikle tanım bazında bir eleştiri serbestliğinin önünü açmıştır. Bunun neticesinde gerek isim gerekse fiil kavramı için yapılmış olan birçok tanımın hatalı olduğunu belirtip kendince en doğru tanımı vermeye çalışan birçok gramerci ortaya çıkmıştır. Cümlelerin iki temel unsurundan bile sayılmayan harf kavramının anlaşılması için öne sürülen açıklama ve tanımların akıbeti de isim ve fiil kavramları için yapılmış olan tanımlardan bir farkı olmamıştır.

Bu da bizi, gayesi, özellikle Arap olmayan ama Arap dilini sözlü ve yazılı olarak öğrenmek isteyen kesimlere bir kolaylık sağlama olan gramer kavramlarının, teşekkür sürecinden sonraki dönemlerde bile bir yöntem biliminin gölgesinde irdelenmediği sonucuna götürmektedir.

KAYNAKÇA

el-Batalyevisî, İbnü's-Sîd, (1400/1980). *el-Hulel fî İslâhi'l-Halel min Kitâbi'l-Cümel*, (Tahk., Abdülkerîm Se'ûdî), Beyrut: Dâru't-Talî'a.

....., (2000), *el-Hulel fî Şerhi Ebyâti Cümel*, (1. Baskı), (Tahk., Abdullah en-Nâsir), Şam: Dâr-u 'Âlâuddîn.

el-Câmî, Abdurrahman, (1430/2009). *Şerh-u Molla Câmî: el-Fevâidu'd-Diyâiyye*, (1. Baskı), (Tahk., Ali Muhammed Mustafa-Ahmed Anâye), Beyrut: Dâr-u İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, I, 185, 186; I-II.

el-Cezûlî, Ebû Musa, (1988). *el-Mukaddimetu'l-Cuzûliyye fî'n-Nahv*, (1. Baskı), (Tahk., Şaban Abdurrahman), Kahire: Matba'at-u Ümmülkura.

el-Cevherî, İsmail, (1430/2009). *es-Sihâh: Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*, (Tahk., Muhammed Tâmer, Kahire: Dâru'l-Hadîs.

el-Cürcânî, Abdulkâhir, (2004). *Delâilu'l-İ'câz*, (1. Baskı), (Tahk., Mahmud Muhammed Şakir), Kahire: Mektebetu'l-Hancî.

..... (1982). *Kitâbu'l-Muktesid fî Şerhi'l-İdâh*, (Tahk., Kazım el-Mercân), el-Cumhûriyyetü'l-İrâkiyye: Dâru'r-Reşid, I-II.

....., (1408/1987). *Şerhu'l-Cümel fî'n-Nahv*, (Tahk., Hatice Muhammed Huseyn Bâkistânî), Ümmülkura Üniversitesi, Mekke.

....., (1407/1987). *el-Miftâh fî's-Sarf*, (1. Baskı), (Tahk., Ali Tevfik), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle-Dâru'l-Emel.

Çıkar, M. Şirin, (2009). *Nahivciler İle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar*, İstanbul: İSAM Yayınları.

..... (2005). "Arap Dilbilim Çalışmalarında Had/Tanım Terimi ve er-Rummânî'nin el-Hudûd Adlı Eseri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:5, Sy., 2, 53-69.

ed-Demâmînî, Bedruddîn, (1403/1983). *Ta'liku'l-Ferâid alâ Teshîli'l-Fevâid*, (1. Baskı), (Tahk., Muhammed el-Mufdî), (BYY), I-IV.

Daşkıran, Y., (2010). *Arapça'da Terim ve Terim Türetme Yolları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

....., (2014). "Arap Dilinde Terim Sorunu", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt:14, Sy., 1, 191-214.

....., (2015). "Arap Dilinde Eşdizim ve Arapça Sözlüklerde Eşdizim Sorunu", *İslâmî Araştırmalar*, Cilt: XXVI, Sy: 1, 1-9.

el-Endelûsî, Ebû Hayyân, (1419/1998). *et-Tezyîl ve't-Tekmil fî Şerhi Kitâbi't-Teshîl*, (1. Baskı), (Tahk., Hasan Hendâvî), Şam: Dâru'l-Kalem, I, II, III, 250; 1421/2000: IV; 1422/2002: V. (I-VI).

- el-Esterâbâdî, er-Radî, (1996). *Şerhu'r-Radiyy ale'l-Kâfiye*, (2. Baskı), (Haz., Yusuf Hasan Ömer), Bingazî: Dâru'l-Kutubi'l-Vataniye I, 223, 224; I-IV.
- el-Esfehânî, Ebu'l-Hasan, (1411/1990). *Şerhu'l-Luma'*, (Tahk., İbrahim b. Muhammed), Suudi Arabistan: İdâretü's-Sakâfe ve'n-Neşîr.
- Ebû Alî el-Fârisî, (1410/1990). *et-Te'lika alâ Kitâb Sibeveyhi*, (1. Baskı), (Tahk., İved b. Hamd el-Kûzî), Kahire: Matbaatü'l-Emâne, I-V.
-, (1982). *el-Mesâilu'l-Askeriyyât*, (2. Baskı), (Tahk., Ali Câbir el-Mansûrî), Bağdat: el-Mektebetü'l-Vataniyye.
-, (1389/1969). *el-İdâhu'l-'Adudî*, (1. Baskı), (Tahk., Hasan Şâzelî Ferhûd), Câmi'atu'r-Riyâd, Kulliyetü'l-Adâb, I-II.
- el-Hârizmî, Sadru'l-Efâdil, (1990). *Şerhu'l-Mufassal fî Sana'ati'l-İ'râb*, (Birinci Baskı), (Tahk., Abdurrahman el-Useymîn), Beyrut: Dâru'l-Garbî'l-İslâmî, I-IV.
- el-Ferrâ, Ebû Zekeriya, (1403/1983). *Ma'âni'l-Kur'ân*, (3. Baskı), (Tahk., Muhammed Ali en-Neccâr-Ahmed Yusuf Necâtî, Beyrut: Alemu'l-Kutub, I-III.
- Sibeveyhi, Amr b. Osman, (1402/1982). *el-Kitâb*, (2. Baskı), (Tahk., Abdusselâm Muhammed Harun), Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, I-IV; 1408/1988: II.
- es-Sîrâfî, Ebû Said, (1429/2008). *Şerh-u Kitâb Sibeveyhi*, (1. Baskı), (Tahk., Ahmed Hasan Mehdî - Ali Sayyid Ali), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-V.
- es-Süheyfî, Ebu'l-Kâsım, (1412/1992). *Netâicü'l-Fiker fî'n-Nahv*, (1. Baskı), (Tahk., Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Mu'avvid), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- es-Suyûtî, Celâluddîn, (1418/1998). *Hem'u'l-Hevâmi'*, (1. Baskı), (Tahk., Ahmed Şemsuddîn), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-IV.
-, (2007). *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fî'n-Nahv*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-IV.
- es-Sehâvî, Ali b. Muhammed, (2012). *el-Mufaddal fî Şerhi'l-Mufassal: Bâbu'l-Hurûf*, (2. Baskı), (Tahk., Yusuf el-Haşkî, Amman: Vizâretü's-Sakâfe.
- eş-Şerîf Ömer el-Kûfî, (1423/2002). *Kitâbu'l-Beyân fî Şerhi'l-Lüma'* (1. Baskı), (Tahk., Alâuddîn Hamviyye), Amman: Dâr-u Ammâr li'n-Neşr, I-II.
- eş-Şelebîn, (1413/1993). *Şerhu'l-Mukaddimetü'l-Cezûliyye el-Kebîr*, (1. Baskı), (Tahk., Turkî b. Semvîn el-Atebî), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, I-III.
- İbn Bâbeşâz, (1977). *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Muhsibe*, (Tahk., Halit Abdulkerim), Kuveyt: Matba'atu'l-Asriyye.
- İbn Cinnî, (1988). *el-Lüma' fî'l-Arabiyye*, (Tahk., Ebû Mağlî), Umman: Dâr-u Mecdelâvî.
-, (1421/2000). *Sırr-u Sanâ'ati'l-İ'râb*, (1. Baskı), (Tahk., Muhammed Hasan İsmail), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-II.
- İbn Cemâ'a, Bedrûddîn, (2000). *Şerh-u Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, (Tahk., Muhammed Dâvud), Kahire: Mektebetü'l-Mennâr.
- İbnü-s Serrâc, (1417/1996). *el-Usul fi-n Nahv*, (3. Baskı), (Tahk., Abdhuseyn el Fetli, Beyrut: Muessesetü'r-Risâle, , I-III.
- İbnü'l-Hâcib, (1429/2008). *el-Kâfiye*, (1. Baskı), Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ.
-, (1409/1989). *Emâlî İbni'l-Hâcib*, (Tahk., Salih Süleyman Kadâra), Beyrut: Dâru'l-Cil, I-II.
-, (1402/1982). *el-İdâh fî Şerhi'l-Mufassal*, (Tahk., Musa Benây el-Âlîlî), Bağdat: Matba'atu'l-Ânî, I-II.

- İbnü'l-Habbâz, (1423/2002). *Tevcihu'l-Luma'*, (1. Baskı), (Tahk., Fâyiz Zekî Muhammed Deyân), Mısır: Dâru's-Selâm.
- İbnü'l-Haşşâb, (1392/1972). *el-Murtecel fî Şerhi'l-Cümel*, (Tahk., Ali Hayder), Dımaşk: Mektebet-u Macma'î'l-Luga'l-Arabiyye.
- İbn Harûf, Ebu'l-Hasan, (1419/1998). *Şerh-u Cümeli'z-Zeccâcî*, (Haz., Selvâ Muhammed Ömer), Mekke: Câmi'at-u Ümmülkura, I-II.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn, (1414/1993). *es-Sâhibî fî Fıkhî'l-Luga*, (1. Baskı), (Tahk., Ömer Faruk et-Tebbâ'), Beyrut: Mektebetu'l-Ma'ârif.
- İbn Feddâl, Ebu'l-Hasan, (1406/1985.). *Şerh-u Uyûni'l-I'râb*, (1. Baskı), (Tahk., Hennâ Cemil Heddâd), Ürdün: Mektebetu'l-Mennâr.
- İbn Felâh, (1404/1984). *el-Muğni*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), (Tahk., Abdurrezzâk Abdurrahman es-Sa'dî), Ümmülkura Üniversitesi, Mekke, I-III.
- İbn Mâlik, (1428/2007). *Elfıyyet-u İbn Mâlik*, (Tahk., Süleyman el-Uyûnî, Riyad: Mektebet-u Dâri'l-Minhâc.
- İbn Mâlik, (1387/1967). *Teshîlü'l-Fevâid ve Tekmilü'l-Mekâsid*, (Tahk., Muhammed Kâmil Berekât), Mısır: el-Mektebetü'l-Arabiyye.
-, (1410/1990). *Şerhu't-Teshîl*, (1. Baskı), (Tahk., Abdurrahman es-Seyyid-M. Bedevî el-Mahtûn), (BYY), Dâr-u Hecr, I-IV.
- İbn Manzûr, Muhammed, (1431/2010). *Lisanu'l-Arab*, (BSY), Kuveyt: Dâru'n-Nevâdir, I-XX.
- İbnü'n-Nahhâs, (1424/2004). *et-Ta'lîka ala'l-Mukarrib*, (1. Baskı), (Tahk., Cemil Abdullah Avîda), Ammân: Vizâretü's-Sekâfe.
- İbnü'n-Nahviyye, Bedrüddîn, (1409/1988). *Şerh-u İbni'n-Nahviyye ala Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, (Tahk., Hasan Abdurrahman Ahmed), Mekke: Ümmülkura Üniversitesi, I-II.
- İbn Usfûr, (1419/1998). *Şerh-u Cümeli'z-Zeccâcî*, (1. Baskı), (Haz., Fevâz eş-Şi'âr), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-III.
- İbn Teymiyye, (1426/2005). *er-Redd ala'l-Mantıkıyyîn*, (Tahk., eş-Şeyh Abdussamed Şerefeddîn), (1. Baskı), Beyrut: Müessesetu'r-Reyyân.
- İbn Ya'îş, Ebu'l-Beka, (1422/2001). *Şerhu'l-Mufasssal*, (1. Baskı), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-VI.
-, (1393/1973). *Şerhu'l-Mulûkî fî't-Tasrîf*, (1. Baskı), (Tahk., Fahrüddîn Kabâve), Haleb: el-Mektebetü'l-Arabiyye.
- İbnü'l-Müeddib, Ebu'l-Kâsım, (1425/2004). *Dekâiku't-Tasrîf*, (1. Baskı), (Tahk. Hatem ed-Dâmin), Dımaşk: Dâru'l-Beşâir.
- İbnü'l-Enbârî, (1377/1957). *Esrâru'l-Arabiyye*, (Tahk., Muhammed Behçet el-Beytâr), Dımaşk: el-Mecma'î'l-İlmî el-Arabî.
-, (1407/1987). *Kitâbu'l-Eddâd*, (Tahk., Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
-, (1412/1992). *ez-Zâhir fî Ma'ânî Kelimâti'n-Nâs*, (1. Baskı), (Tahk. Hâtem Sâlih ed-Dâmin), Müessesetü'r-Risâle, I-II.
- İbn Ebî'r-Rabî', (1407/1986). *el-Basût fî Şerh Cümeli'z-Zeccâcî*, (1. Baskı), (Tahk., Ayyâd b. Aydu's-Sibîfî), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, I-II.
- er-Rummânî, Ali b. İsâ, (1414/1993). *Şerh-u Kitâb Sibeveyhi*, (Tahk., M. İbrahim Yusuf Şeybe), Ümmülkurâ Üniversitesi, Mekke. I-II.
- el-Mehdî, Salâh b. Ali, (1424/2003). *en-Necmü's-Sâkib: Şerh-u Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, (1. Baskı), (Tahk., Muhammed Cum'a), Yemen: Müessesetü'l-İmâm Zeyd bin Ali es-Sekâfiyye, I-II.

- el-Müberred, Ebu'l-Abbas,(1415/1994). *el-Muktedab*, (Tahk., Muhammed Abdulhalik Adîma, Kahire: Lucnet-u İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, I-IV.
- Nâzîrû'l-Ceyş, (1428/2008). *Şerhu't-Teshîl: Temhîdu'l-Kavâ'id*, (1. Baskı), (Tahk., Ali Muhammed Fâhir-Muhammed Râğîb Nezzâl), Kahire: Dâru's-Selâm, I-X.
- Ubâde, M. İbrahim, (1432/2011). *Mu'cem-ı-u Mustalehâtu'n-Nahv ve's-Sarf ve'l-Arûd ve'l-Kâfiye*, (1. Baskı), Kahire: Mektebetü'l-Âdâb.
- el-Ubbezî, Ebu'l-Hasan, (1406/1985). *Şerhu'l-Cezûliye li'l-Ubbezî*, (Tahk., Sa'd Muhammed el-Ğâmîdî), Câmi'at-u Ümmülkura, Mekke.
- Timurtaş, A. (2018). *Arap Edebiyatında Divan Kitâbeti-Ziyâüddîn İbnu'l-Esîr Örneği*, (1. Baskı), Ankara: Akademisyen Kitapevi.
- et-Tevhîdî, Ebû Hayyân, (1408/1988). *el-Basâir ve'z-Zehâir*, (1. Baskı), (Tahk., Vedat el-Kâdî), Beyrut: Dâr-u Sadr, I-X.
- et-Teftâzânî, Sa' duddîn, (1432/2011). *Şerh-u Tasrîfi'l- 'İzî*, (1. Baskı), Cidde: Dâru'l-Minhâc.
- Troupeau, G. (2017). "Neş'etü'n-nahvi'l-Arabî fî dav'i Kitabi Sîbeveyhi", (Çev. Mazhar Dede), *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 5, Sy: 6, 117-128.
- Yûhannâ Mirzâ, (1433/2012). *Mevsû'atü'l-Mustalahi'n-Nahvî*, (1. Baskı), Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I-II.
- Yahyâ, el-Alevî, (1430/2009). *el-Minhâc fî Şerhi Cümeli'z-Zeccâcî*, (1. Baskı), (Tahk., Abdullah Nâcî), Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, I-II.
- ez-Zeccâcî, Ebu'l-Kasım, (1399/1979). *el-İdâh fî İleli'n-Nahv*, (3. Baskı), (Tahk., Mazin el-Mübarek), Beyrut: Dâru'n-Nefâis.
-, (1404/1984). *el-Cumel fî'n-Nahv*, (1. Baskı), (Tahk., Ali Tefkîk el-Hamed), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım, (1425/2004). *el-Mufasssal fî İlmi'l-Arabiyye*, (1. Baskı), (Tahk., Salih Kadare), Amman: Dâr-u Ammâr.
- ez-Zerkeşî, (1413/1992). *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkh*, (2. Baskı), Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, I-VI.
- ez-Zübeydî, Ebu Bekr, (2011). *Kitâbu'l-Vâdih*, (2. Baskı), (Tahk., Abdülkerîm Halîfe), Ürdün: Dâr-u Celîsi'z-Zaman.